

Bogucka, Maria

„Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej”, Kazimierz Maliszewski, Toruń 2001 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 93/3, 359-362

2002

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Wśród opublikowanych dokumentów na uwagę zasługują dokumenty pokoju strzaławskiego zawartego między Danią a Hanżą (30 listopada 1369 — nr 770–774 i 24 maja 1370 — nr 824–830). Na podkreślenie zasługuje również dość duża liczba dokumentów pochodzących z księgi formularzowej byłej Biblioteki Mariackiej, znajdującej się obecnie w Bibliotece Gdańskiej PAN (fol. 244) oraz z archiwów w Gdańsku, Toruniu, Olsztynie, Pelplinie i Wrocławiu. Główną podstawę edycji stanowią jednak dokumenty pochodzące z dawnego Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin–Dahlem, następnie z Centralnego Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu, archiwów w Lubece, Marburgu, Wismarze, Rewlu, Kampen i Lemgo oraz Archiwum Watykańskiego.

Od strony edytorskiej nie można wydawcy wiele więcej zarzucić. Każdy dokument jest opracowany wzorowo, dokumenty niedatowane otrzymały uzasadnione zaszerogowanie chronologiczne, a datacje wielu już opublikowanych przekazów zostały niejednokrotnie skorygowane. Ponieważ w wielu przypadkach wydawca był zdany na korzystanie z fotokopii dokumentu, zabrakło w opisie zewnętrznym niektórych dość ważnych elementów, np.: informacji o materiale pisarskim, wymiarów materiału dokumentowego, zapisów dorsalnych itp. Niewątpliwie te przypadki obciążają w pewnym stopniu konto wydawnictwa. Gama tematyczna zamieszczonego materiału jest bardzo szeroka i trudna do scharakteryzowania w ramach recenzji. Zawarte informacje dotyczą praktycznie wszystkich dziedzin i zagadnień tamtej epoki. Są one prawdziwym świadectwem przeszłości, które historyk średniowiecza musi najpierw przestudiować, aby uzyskać w miarę obiektywny obraz przeszłości nie tylko regionu państwa krzyżackiego. Bezwzględna większość dokumentów dotyczy spraw własnościowych i prywatnych (lokacje, nadania, tytuły własności), następnie handlowych oraz stosunków kościelnych i politycznych. Aby móc się w tym bogatym materiale swobodnie poruszać, potrzebny jest indeks, który — jak już wspomniano — przyniesie dopiero trzeci zeszyt. Do tego czasu nie pozostaje zainteresowanym nic innego, jak czekanie na publikację lub mozolne studiowanie zawartości każdego dokumentu.

Z innych uwag: należy sprawdzić podaną w inwentarzu Archiwum Państwowego w Gdańsku (sygn. 300, 53, s. 24) informację o dokumencie komtura gdańskiego Ludolfa von Essen z 25 czerwca 1367 w potwierdzeniu króla polskiego Zygmunta I Starego, który w omawianym woluminie nie występuje.

Mimo tych pobożnych życzeń należy stwierdzić, że i ten wolumin tomu szóstego „Preußisches Urkundenbuches” zasługuje na jak najwyższą ocenę. Bez wątpienia idzie ona na konto doświadczonego erudyty źródłowego — Klausa Conrada, który w Niemczech na tym polu nie ma sobie równych.

Joachim Zdrenka
Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Historii

Kazimierz Małyszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, s. 199.

Historycy i socjologowie coraz większą wagę przywiązują do form komunikowania się, uważając je za podstawę wszelkich stosunków społecznych. Wielu badaczy stwierdza kategorycznie: *culture is communication*. Polska literatura na ten temat rozwija się również bardzo intensywnie w ciągu ostatnich dwudziestu lat (m.in. Jadwiga Puzyna, Janusz A. Drob, Jan Pirożyński). Prezentowana książka wzbogaca ten nurt o cenne dane i refleksje.

Autor podzielił pracę na dwie części. Część I: „Komunikacja społeczna w kulturze dawnej Polski” (s. 25–94) składa się z trzech rozdziałów. Rozdział I przedstawia formy i środki transferu informacji i komunikacji społecznej w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i pierwszej połowie XVIII w. Był to kraj ogromnie rozległy, z rozszanymi daleko od siebie dworami szlacheckimi, gdzie panował znaczny głód informacji. Autor

zaczyna swe rozważania od refleksji teoretycznej: jego stwierdzenie, że najbardziej pierwotną formą transferu wszelkiego rodzaju informacji był bezpośredni przekaz oralny (s. 27) może budzić pewne wątpliwości. Raczej gest trzeba uznać za najwcześniejszy sposób porozumiewania się, dopiero potem przyszedł dźwięk — słowo. Bardziej trafne jest wyróżnienie etapu kultury „ucha”, tj. przekazywania informacji bezpośrednio w trakcie personalnego obcowania na placach (grecka *agora*, rzymskie *forum*), ulicach, gospodach itd., od późniejszego etapu transferu informacji w formie pisanej. Nowa technika kształtowała się w dużej mierze pod wpływem potrzeb gospodarki, zwłaszcza handlu (korespondencja między firmami kupieckimi), dużą rolę odgrywały także Kościół i dwory władców. Epokowe znaczenie miał oczywiście wynalazek druku, otwierający nowy okres w dziejach środków przekazu.

Jak stwierdza Kazimierz Maliszewski, w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. system komunikacji społecznej obejmował różne kręgi społeczeństwa szlacheckiego i wynikał zarówno z potrzeby zdobywania wiedzy o świecie, jak z potrzeb propagandowych (politycznych, wyznaniowych itd.).

Współistniały różne środki i formy tworzenia i przekazywania informacji, takie jak korespondencja (publiczna i prywatna), drukowane i rękopiśmienne gazety (tzw. nowiny), odpisywanie i kolportowanie różnych dokumentów. Specjalną rolę odegrały wedle autora rozwijające się już od XVI w. urzędnictwa i połączenia pocztowe, które zostały obszernie omówione (s. 32–35); autor skupił się jednak na przesyłaniu listów drogami lądowymi, pomijając przekazywanie ich drogą morską (przez Gdańsk do Sztokholmu, Kopenhagi, Amsterdamu, Londynu, portów francuskich). Wedle Maliszewskiego informacja na rozległych obszarach Rzeczypospolitej cyrkulowała promieniście, zgodnie z hierarchicznymi strukturami społecznymi. Najważniejszym ośrodkiem informacyjnym był dwór królewski, potem poszczególne dwory magnackie (tzw. sąsiedztwo wielkie), z których różne wiadomości, często zniekształcone, przenikały do dworów szlacheckich (tzw. sąsiedztwo małe). Jest to model bardzo sugestywny, choć zabrakło w nim wielkich miast (Gdańsk, Kraków, Lublin), które odgrywały dużą rolę w przekazywaniu wiadomości, także za pośrednictwem miast mniejszych i nawet całkiem małych, w których szlachta przecież bywała.

Maliszewski słusznie zauważa, że w kulturze sarmackiej wielką wagę miało słowo mówione. Komunikacja oralna odbywała się w różnych miejscach — w dworach i dworach podczas biesiad i spotkań towarzyskich, w czasie bytności w kościele i karczmie, podczas zjazdów na sejmach, sejmikach, trybunałach i jarmarkach (zob. zwłaszcza s. 37). Otóż jarmarki, zaledwie wspomniane, wymagałyby szerszego omówienia ze względu na ich ogromne znaczenie w dziedzinie przekazu informacji, zarówno w formie ustnej, jak pisanej. Istnieje już dość bogata literatura na ten temat¹.

Maliszewski stwierdza, że w kulturze staropolskiej oralna forma przekazu występowała równolegle z przekazem wizualnym, do którego zalicza m.in. celebrację uroczystości rodzinnych, prywatnych, kościelnych, politycznych (uroczystości koronacyjne, zaślubiny i pogrzeby, ceremonialne ingresy). Uświetniały je zarówno architektura okazjonalna, inskrypcje itd., jak przemówienia, publikacje utworów literackich (specjalna rola panegiryków). Ważnym ośrodkiem transferu informacji i centrum komunikacji społecznej był Kościół, który w ocenie autora stanowił największą i najlepiej hierarchicznie zorganizowaną strukturę propagandowo-informacyjną, oddziałującą zarówno na szlachtę, jak na mieszczan i chłopów. Wielką rolę odgrywał w tym zakon jezuitów i sanktuaria maryjne. Słusznie też postuluje Maliszewski zwrócenie uwagi na kazania jako źródło informacji o Polsce i świecie oraz potrzebę ich analizy pod tym kątem.

Charakterystyczną cechą staropolskiej kultury, na którą badacze zwracają uwagę już od dawna, był fakt większego oddziaływania słowa pisanego niż drukowanego. Maliszewski za Wiktorem Weintrubem widzi powód tego stanu rzeczy w upadku miast, co pociągało za sobą brak ugrupowań literackich, dyskusji i polemik (s. 45). Może większy nacisk należałoby tu położyć po prostu na zacofanie techniczne Polski i małą liczbę drukarni na naszych ziemiach?

Interesujące rozważania dotyczą roli korespondencji i sylw w przekazywaniu informacji z różnych dziedzin życia (s. 46–47), a także charakterystycznych dla kultury staropolskiej gazet rękopiśmiennych, którym zresztą autor dwanaście lat temu poświęcił osobną cenną książkę².

¹ Pokłosie polskiej sesji na temat jarmarków vide: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu* t. I, Toruń 1996; w 2000 r. jarmarkom poświęcone zostały obrady konferencji w Prato, cf. *Fiere e mercati nella integrazione delle economie Europee secc. XIII–XVIII*, a cura di S. Cavacciochi, Prato 2001.

² K. Maliszewski, *Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku. Studium z dziejów kształtowania się i rozpowszechniania sarmackich stereotypów wiedzy i informacji o „theatrum mundi”*, Toruń 1990.

Rozdział II (s. 50–67) przedstawia zakony i kongregacje katolickie w Prusach Królewskich w okresie potrydenckim jako ośrodki religijności i komunikacji społecznej. Został tu zaprezentowany bardzo interesujący materiał, aczkolwiek o ograniczonym terytorialnie zasięgu (tylko jeden region Rzeczypospolitej, w dodatku mało reprezentatywny dla kultury sarmackiej) i z wyłączeniem z kręgu rozważań protestantyzmu, który odgrywał tu przecież ogromną rolę. Rozdział III (s. 68–94) omawia formy i metody komunikacji społecznej w wielkich miastach Prus Królewskich w XVII–XVIII w. Autor stwierdza istnienie bardzo dobrze rozwiniętego systemu komunikacji między wielkimi miastami, łączącego się z ogólnopolską i ogólnoeuropejską siecią połączeń pocztowych (można by tu dodać także połączenia „jarmarczne”), dzięki czemu Gdańsk i Toruń zajmowały ważne miejsce w transferze informacji między Polską, Rosją, Szwecją, krajami Europy Zachodniej (krążenie korespondencji między władzami miast i prywatnej, rola stałych rezydentów i ich relacji, Gdańsk i Toruń jako ośrodki drukarstwa i publikacji gazet periodycznych i nieperiodycznych). Może warto tu zwrócić uwagę na dwuznaczną rolę Gdańska w tworzeniu obrazu Polski za granicą (np.: przedstawianie Batorego jako „gubernatora tureckiego”, insynuowanie, że w jego wojskach walczyło pod Gdańskiem wielu Turków)³. Obok druku, w przekazie informacyjnym ważne miejsce zajmował cały czas przekaz oralny — wśród wymienionych przez autora miejsc przekazywania wiadomości, takich jak zebrania rodzinne, kawiarnie, herbaciarnie, księgarnie wymieniałbym także domy cechowe, przede wszystkim zaś Dwory Artusa⁴.

Część II pracy, pt. „W kręgu staropolskich stereotypów i wyobrażeń o świecie. Z zagadnień szlacheckiej mentalności doby baroku” (s. 97–188), dotyczy wciąż mało zbadanej sfery psychologii społecznej. Rozdział I prezentuje kształtowanie się obrazu państw i narodów sąsiadujących z Polską na przykładzie stereotypu Niemca i obrazu krajów niemieckich (s. 97–112). Autor w poszukiwaniu mechanizmów powstawania stereotypu cofa się aż do średniowiecza i do powstających już w tym czasie postaw ksenofobicznych („jak świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem”), potem pokazuje, jak obraz „obcego”, choć jednak sąsiada, nakładał się na wizerunek różniącego się w wierze „lutra”. Ukazuje też obraz zbiorczy całych krajów, a więc habsburskiego *Sacrum Imperium*, stereotypowej Rzeszy Niemieckiej i najbardziej negatywny — obraz państwa brandenbursko-pruskiego. Obrazy te powstawały wedle niego głównie pod wpływem różnic konfesyjnych i ustrojowych. Dochodzi przy tym do wniosku, że unia polsko-saska, a zwłaszcza okres rządów Augusta III, zapisały się zaskakująco dobrze w pamięci ogółu szlachty polskiej.

Rozdział II (s. 143–188) przedstawia barokowe *theatrum mundi*, które Maliszewski uważa za ważny topos kształtujący postawy, mentalność i wrażliwość ludzi zwłaszcza w XVII w. i to nie tylko w Polsce. Autor bada go na podstawie bardzo charakterystycznego dla kultury staropolskiej źródła, jakim były gazety rękopiśmienne. Przynosiły one szeroki i zróżnicowany serwis informacyjny z kraju i ze świata, obejmujący zagadnienia historyczno-polityczne, geograficzne oraz przyrodnicze. Obraz budowany na ich podstawie uznaje Maliszewski za nacechowany silnym europocentryzmem o chrześcijańskim zabarwieniu. Stolicą tego świata był niewątpliwie Rzym, a najwyższym autorytetem papież; występowało potępienie protestantów wszystkich odłamów, nazywanych sektarzami lub herezykami, winnych zniweczenia jedności świata chrześcijańskiego. Mnóstwo informacji dotyczyło życia politycznego, konfliktów zbrojnych, działań dyplomatycznych, wydarzeń z życia dworów i dynastii. Były one przekazywane z wielką aprobatą dla istniejących struktur stanowych i monarchicznych systemów władzy. Sposób widzenia świata cechowała głęboka religijność i wiara w Opatrzność, przejawiająca się w bezpośredniej ingerencji w bieg wydarzeń na ziemi. Inną cechą charakterystyczną, wynikającą z analizy treści gazet rękopiśmiennych, było silne uzależnienie człowieka żyjącego w XVII–XVIII w. od sił przyrody i jego zainteresowanie wszelkiego rodzaju katastrofami naturalnymi, zjawiskami odbiegającymi od normy, tajemniczymi i cudownymi, także astrologiczno-astronomicznymi. Szkoda, że te bardzo ciekawe fragmenty pracy powstały na podstawie wyłącznie jednego typu źródeł, można by je uzupełnić o sylwy, pamiętniki, listy, a także druki ulotne. Wniosek, który autor wyciąga z dokonanego przeglądu, to skłonność Sarmatów do wiary we wszelkie pogłoski o charakterze alarmistycznym, stała obecność strachu w zbiorowej wyobraźni połączona z zainteresowaniem dla wszelkich dziwów i osobliwości, także dla wydarzeń sensacyjno-kryminalnych. Czy można to uznać za cechę charakterystyczną tylko sarmackiego baroku? Warto byłoby przeprowadzić porównanie polskiego *theatrum*

³ Cf. J. Piwożyński, *Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI w. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka z Zurychu z lat 1560–1587*, Kraków 1995, s. 131, 221–222.

⁴ Prócz starych prac P. Simsona warto tu zacytować najnowszą publikację: S. Seizer, *Artushöfe im Ostseeraum: ritterlich-höfische Kultur des Preussenlandes im 14. und 15. Jh.*, Frankfurt am Main 1996.

mundi z niemieckim, angielskim, francuskim — jak wynika z literatury, były one dość podobne. Po prostu mamy tu do czynienia z mentalnością stanowiącą fragment kultury masowej, popularnej, która i dziś karmi się z upodobaniem sensacyjnymi doniesieniami prasy brukowej.

Książka Kazimierza Maliszewskiego powstała na podstawie poprzednich studiów autora, publikowanych w różnych pracach zbiorowych i czasopismach. Zebrane razem, po przemyśleniu i opracowaniu nowej wersji, stanowią cenny przyczynek do dyskusji na temat stosunku dawnych Sarmatów do innych nacji i wyznań, do świata i rządzonych nim reguł.

Maria Bogucka
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Nationalitätenkonflikte im 20. Jahrhundert. Ursachen von inter-ethnischer Gewalt im Vergleich, herausgegeben von Philipp Th er und Holm S undh a u s s e n, herausgegeben von Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin von Holm Sundhaussen in Verbindung mit G. L F r e e z e/Waltham, A. K a p p e l e r/Wien, K. M e y e r/Berlin, J. S c h e r r e r/Paris, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Band 59, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2001, s. VI, 2, 268.

Na wiosnę 1999 r. i w maju 2000 r. w Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas w Berlinie odbyły się dyskusje na temat konfliktów na tle narodowościowym w Europie. Na ich podstawie powstał recenzowany tom, zawierający 14 artykułów poświęconych wybranym konfliktom europejskim w XX stuleciu. Łączy je przede wszystkim pytanie, rozważane przez wszystkich autorów: jakie czynniki powodowały, że w niektórych przypadkach konflikty międzyetniczne doprowadziły do aktów przemocy, a nawet do walk orężnych, w innych zaś (raczej rzadko) udawało się uniknąć przemocy i znaleźć rozwiązanie pokojowe. Książka zawiera następujące artykuły: Philipp Th er, „Nationalitätenkonflikte im 20. Jahrhundert: Ursachen von inter-ethnischer Gewalt im Vergleich” („Konflikty narodowościowe w XX w.: porównanie przyczyn przemocy międzyetnicznej”); Holm S undh a u s s e n, „Der Gegensatz zwischen historischen Rechten und Selbstbestimmungsrechten als Ursache von Konflikten: Kosovo und Krajina” („Sprzeczność między prawami historycznymi a prawem do samookreślenia jako przyczyna konfliktów: porównanie Kosowa i Krainy”); Stefan T r o e b s t, „Vom ethnopolitischen Schlachtfeld zum interethnischen Stabilitätspol: Gewalt und Gewaltfreiheit in der Region Makedonien im »langen« 20. Jahrhundert” („Od etnopolitycznego pola bitwy do bieguna stabilizacji: przemoc i brak przemocy na obszarze Macedonii w »długim« XX wieku”); Carl B e t h k e, „Der Nationalitätenkonflikt in der Vojvodina: Was dämmte die Gewalt ein?” („Konflikt narodowości w Wojwodinie: co powstrzymało przemoc?”); Kerstin S. J o b s t, „Im Spiel mit großen Mächten? Nationale Konflikte nach dem Zerfall des Zarenreiches bis zum Beginn des Russischen Bürgerkrieges 1918/19 auf der Halbinsel Krim” („W grze z mocarstwami? Konflikty narodowe po upadku państwa carów do początku rosyjskiej wojny domowej 1918/19 na Krymie”); Christoph M o e s k e s, „Die kleine und die große Unabhängigkeit — der Konflikt zwischen Abchasien und Georgien” („Mała i wielka niezależność — konflikt między Abchazją a Gruzją”); Philipp Th e r, „Chancen und Untergang einer Multinationalen Stadt: Die Beziehungen zwischen den Nationalitäten in Lemberg in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts” („Szansa i zmierzch wielonarodowościowego miasta: stosunki między narodowościami we Lwowie w pierwszej połowie XX w.”); Piotr M a d a j c z y k, „Oberschlesien zwischen Gewalt und Frieden” („Górny Śląsk między przemocą i pokojem”); Jeremy K i n g, „Austria versus Hungary: Nationhood, Statehood and Violence since 1867” („Austria wobec Węgier: narodowość, państwowość i przemoc od 1867 r.”); Christiane K o h s e r - S p o h n, „Staatliche Gewalt und der Zwang zur Eindeutigkeit: Die Politik Frankreichs in Elsass-Lothringen nach dem Ersten Weltkrieg” („Przemoc państwowa i przymus jednoznaczności: polityka Francji w Alza-